

A MINDENNAPI TUDAT ÉS A VALLÁSOSSÁG

DR. TÓTH VILMOS

A vallás vizsgálatában és kritikájában is, mint a társadalmi tudat egészének értelmezésében forradalmi változást hozott a marxizmus megjelenése.

„Az egész német filozófiai kritika Strausstól Stirnerig a vallási képzetek kritikájára szorítkozik. Kiindultak a valóságos vallásból és a tulajdonképpeni teológiából. Hogy mi a vallási tudat, a vallási képzet, azt a későbbiek folyamán különbözőképpen határozták meg. . . . A vallás uralmát előfeltételként fogadták el.”¹

Ezzel szemben Marx abból az alapelvből indul ki, hogy a vallás kritikája nem lehet eredményes és hatásos a „vallásos társadalomnak mint egésznek” kritikája nélkül. Tovább konkretizálva a gondolatot, Lenin azt tartja fontosnak, hogy a vallás elleni harchoz vizsgálni kell a tömegek vallásosságának gyökereit. Tehát nem lehet a vallást önmagában vizsgálni, csak szoros kapcsolatban a társadalmilag változó létviszonyokkal, melyeknek alapját jelentik a társadalmilag változó viszonyok, s az ezekhez kapcsolódó osztályviszonyok.

A vallás társadalmi gyökerei azonban nem szűkíthetők le az „osztálygyökerekre”, ennél bonyolultabbak, s emiatt is szükséges tisztázni a vallás helyét, szerepét az emberek mindennapi életében.

Levada hangsúlyozza, hogy emiatt nem elégséges a vallást csupán a valóság torz visszatükrözésének tekinteni, hanem Marx értelmezése alapján, mint „a valóságos viszonyok kiegészítése” is vizsgálandó. Ezért is szükséges elemezni a vallás mindennapi életben betöltött szerepét, illetve a mindennapi tudat és a vallásosság kapcsolatát.

E tanulmány nem vállalkozhat a kérdés mindenoldalú, teljes elemzésére, csupán a mindennapi tudat és a vallásosság viszonyának néhány, fontosnak és aktuálisnak ítélt vonatkozására tér ki. Az érintett kérdések megközelítése is vázaltszerű, melyek teljesebb kifejtése további alapos kutatómunkát igényel. Az eddigi marxista kutatások megjelölik azokat az irányokat, melyek e vizsgálatokhoz alapul szolgálhatnak.

Lukács György több oldalról elemzi a vallás és a köznapi tudat kapcsolatát. Kiemeli, hogy „A vallásban a valóság visszatükröződésének gondolati-érzelmi feldolgozása jellegét tekintve közvetlen és hasonlít a mindennapi gondolkodáshoz.”²

A vallásos objektivációk is közel állnak a köznapi tudat objektivációihoz, de a vallás mégsem azonos a köznapi tudattal.

Levada a köznapi tudat és a vallás közvetlen összefüggésére keresi a magyarázatot, s közös szerkezeti elemeiben véli ezt megtalálni. „»Vallást igénylők« és »vallást szülők« az olyan szociális struktúrák, érintkezési formák, amelyekben a kultúra transzlációjának »rutin jellegű« módjai működnek, vagy más szóval,

a legkülönbözőbb érintkezési formák akkor, ha bennük a társadalmi tudatnak, s szabályozásnak »rutin jellegű« módjai érvényesülnek.³ A Levada értelmezésében szereplő „rutin jelleg” ugyanakkor nem a vallás okaként szerepel, hanem a vallás fennmaradását tápláló kedvező feltételként. Ha ugyanis a rutin jellegű tevékenység léte automatikusan a vallás fennmaradását eredményezné, aligha beszélhetnénk a vallás megszűnéséről, amit Levada sem állít, sőt éppen a vallás megszűnésének társadalmi szükségszerűségét hangsúlyozza. Mindezért Jóri János jogosan veti fel, hogy bár a mindennapi életnek vannak olyan elemei, mint a hit, tudattalanság, megszokottság, rutin, melyek úgy tűnik, „összekötik” azt a vallással, mégis inkább „A való világ vallásos kiegészítésének eszközei, módja az, mely szerkezeti rokonságban áll a mindennapi étellel.”⁴

A vallás funkciói, kifejezési módjai — s ez napjainkra is vonatkozik — valamiképp mindig a társadalmi feltételek által determinált egyéni szükségletekhez kapcsolódnak, bár ellentmondásos módon: „A vallási világ alapvető ellentmondásossága éppen abban van, hogy az embert attól fosztja meg, amit magától a vallástól vár, az emberi élet teljességétől, attól a totalitástól, amelyben az ember eléri lényé nembeliségében rejlő lényegét. A vallás ugyanis az embernek ezt a teljességét ígéri, az ember a vallás segítségével éppen partikularitásából akar kiemelkedni.”⁵

A vallás azzal az igénnyel lép fel, hogy szabályozza az ember egész „külső és belső” életét, hogy az egyén minden problémáját a vallás szellemében oldja meg. E szándékban lényeges különbség van a primitív vallások, például a mágia és a tételes vallások között. „A vallás az emberi lét végső kimenetelére vonatkozik, míg a mágia mindig a speciális, konkrét, részproblémák körül forog.”⁶ Emellett a primitív népeknél nem minden tevékenységet szabályoztak a „szent tilalmak”, s a mágia a tudománnyal is hosszú ideig jól „megfért”, például az indiai csillagászatban.

Szocialista társadalmunkban, napjainkban a vallás kiszorulva a társadalom felső, hivatalos szféráiból, elsősorban a mindennapi életben van jelen. Szabályozó funkciója háttérbe szorul, más szabályozók lépnek fel helyette, kommunikatív funkciója viszont még jelentős, s ezt úgy tölti be, hogy ideológiai tartalmait, tételeit a köznapi tudat sémáiba töltve juttatja el az egyes emberekhez. Mindennapi életet szervező funkciója lényegében már a kapitalizmusban megszűnik, mivel a mindennapi élettevékenység és vallási tevékenység elválik egymástól, s napjainkban csupán a szektavallások őrzik ezt a szerepüket, s a vallási közösségek mint „életközösségek” is bizonyos értelemben itt maradnak fenn.⁷

A vallás mindennapi életben betöltött szerepének csökkenése világjelenség, a szocialista társadalomban pedig ez a tendencia még intenzívebb. Ebben alapvető determinánsnak a társadalmi viszonyok megváltozását kell tekintenünk. Emellett igen jelentős tényező volt az állam és az egyház „szétválásztása”, az egyház gazdasági bázisának megszűnése. Már Gramsci felismeri, „Ha az egyház és a tömegek kontinuitását megszakítják, az egyház kiszámíthatatlan veszteségeket szenved, s ha ez a szétszakítás tartósan fennmarad, a veszteségek végérvényesek lehetnek.”⁸ Megváltozott az emberek tevékenységének jellege, életmódja, érdeklődési köre, nőtt a tudományos ismeretek mennyisége és minősége. Az oktatás marxista szelleme, s a marxista ideológia terjedése tudatosságánál és szervezethezességénél fogva is szintén hatékony szerepet játszik e folyamatban. Ezeket figyelembevéve is Levada hangsúlyozza, hogy a „vallástalanságban” a kollektív faktor, a társadalmi oldal szerepe jelentősebb, mint az egyéni átgon-

dolás, tudatos önátalakítás. Levada is, Kardos László is kiemeli, hogy a vallástalanodás, vallástól való elfordulás, „közömbösödés” még nem jelenti automatikusan a tudatos ateizmust, a marxista világnézet elfogadását, s a tudományos eredmények elsajátítása sem vezet automatikusan marxista szemlélethez. Ezt támasztja alá a vallási közömbösödés erősödése a nyugati tőkés országokban, mint például a Német Szövetségi Köztársaságban.⁹

A vallásosság és az ateizmus között bonyolult, sokszor nehezen kimutatható átmeneti „stádiumok” vannak. Problematikus a vallásosság kritériumainak meghatározása is. Más tartalmat takar, ha valaki egész életét, minden tevékenységét a vallás követelményei alapján „rendezi”, vagy ha csak életének sorsfordulóit köti a valláshoz. Megint más, ha csupán felszínes, panteista, deista formában kapcsolódik az ember valamilyen „szellemi létezőhöz”. A vallástól elforduló ember is meginoghat „rendkívüli” helyzetben, s a vallásilag közömbös, az élet más területeire is átviheti közömbösségét. Jelenlegi viszonyaink között a vallási közömbösség ugyanúgy, mint minden más területen kifejeződő közömbösség nem tekinthető értéknek, inkább visszafogója szocialista fejlődésünknek. Törekvésünk fő iránya éppen ezért nem a vallási közömbösség növelése, hanem a szocialista értékrendhez való kötődés erősítése, ami maga után vonhatja a vallástól való elfordulást is. A vallásosság fennmaradását s bizonyos értelemben átmeneti erősödését a társadalmi viszonyok alapvető változása ellenére is befolyásolhatják a szubjektív tényezők mellett bizonyos létviszonyok. Egyes embereket nemcsak a szerepjátszás igénye, érzelmesség, miszticizmusra való hajlam, „közösségbe” kerülés vágya tart meg avagy visz a vallási életbe, hanem sokszor véletlenszerű társadalmi tényezők is. Az egyes egyéneket, esetleg kisebb csoportokat érintő valódi vagy vélt sérelmek, egyéni tragédiák, a magáramaradottság érzése, érzelmi élmények hiánya a vallás, s különösen a sekták „közösségi életet” ígérő mivolta — mind-mind a fennmaradást erősíti.

A társadalmi létfeltételek gyökeres átalakulása sem minden egyén vagy csoport életviszonyait változtatta meg azonos módon. Különösen a tanyákon, viszonylag zárt falvakban élő, esetleg munkaképtelen idős emberek életvitelére kevésbé vannak hatással társadalmunk új viszonyai, lehetőségei, esetleg kevésbé élnék ezekkel a lehetőségekkel.

A vallásosság egyik mutatója a vallásos hit. A hit önmagában is nagyon bonyolult, összetett jelenség, különböző fokú „telítettséget” takar, s mivel nem mindig kapcsolódik a vallásos élet „látható” megnyilvánulásaihoz, nehezen vizsgálható. Egyes emberek vonatkozásában eltérő az intenzitása, irányultsága, érzelmi töltése, s ezáltal szerepe a mindennapi élet irányításában, szervezésében.

Általában a „hit” — itt nemcsak a vallásos hitről van szó — fogalmának értelmezése erősen problematikus, s ma sem egyértelmű. Ebben jelentős szerepe van a hit és tudás, a vallás és tudomány évszázados szembeállításának, melyben a hit a materialisták felfogásában alapvetően negatív értékkel bír, s a fogalom tartalma csaknem azonosult a vallásos hittel, mely szemben áll a tudománnyal.

Maí elméleti gondolkodásunk, a mindennapi élet szükségletei is indokolják a fogalom megtisztítására való törekvést.¹⁰ Valójában a hit ellentéte nem a tudás, hanem a székség, s a mindennapi tudatban kifejeződő hit mindig bizonyos (ha nem is elégséges) tudásra, tapasztalásra épül. Mint „bizonyosságérzés”, „elvárás”, „remény” mindennapi életünk fontos eleme, a teleológikus szerkezetű emberi cselekvés értékes velejárója.

Ezért szükséges megkülönböztetni a mindennapi tudatban kifejeződő hitet a vallásos hittől.

A vallásban a hit az ember egész lényegére, sorsára vonatkozik, a mindennapi életben valamilyen konkrét dologra. A vallásos hitben a hangsúly valamilyen transzcendencián van, a köznapi élet hitében a valóságon. A vallásos hitre jellemző a befeléfordulás, a köznapi tudat hiténél ellenkezőleg. Ez a hit jól megfér a köznapi tudat spontán materializmusával. Más jelent hinni istenben, a túlvilágban vagy a feltámadásban, mint hinni abban, hogy a hajó, amin utazom, nem süllyed el, vagy ha szedem a gyógyszert, elősegíti gyógyulásomat. Ez utóbbi hit teszi lehetővé az életet. Természetes, a mindennapi életre általánosan jellemző hit máshogy nyilvánul meg, eltorzul vallásos hittel telítődve.

A vallásos hit vizsgálata, s a hit mértékének pontos kimutatása elméleti s módszertani szempontból is igen nehéz, s egy-egy felmérés csak arra ad lehetőséget, hogy néhány vonására utaljunk az általánosítás igénye nélkül. Ezt szolgálta egy 1973-as kérdőíves felmérés,¹¹ melynek tapasztalatai az évek múlásával is aktuálisak maradtak. Az öt vallásra vonatkozó kérdésből kettő a vallásos hittel kapcsolatos volt: a megkérdezett hisz-e isten létezésében, illetve hisz-e a vallási tanítások igazságában.

A megkérdezettek száma 355, az üzem dolgozóinak 11 százaléka. A válaszok megoszlása a következő volt:

	Össz. %	Műszakiak %		Szakmunk. %		Sm. és betm. %	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Nem válaszolt:	7,9	1,4	30,7	9,9	5,9	6,2	5,1
1: Hisz isten létezésében	32,4	11,4	19,3	24,3	26,5	37,5	61,2
2: Nem hisz	59,7	87,1	50	65,8	67,6	56,3	33,7

	Össz. %	Műszakiak %		Szakmunk. %		Sm. és betm. %	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Nem válaszolt:	10,7	1,4	30,7	9	8,8	12,5	14,3
2: Hisz a vallási tan. igazságában	21,7	7,2	7,7	18	23,5	12,5	40,9
2: Nem hisz	67,6	91,4	61,6	73	67,7	75	44,8

A nem válaszolók aránya, nemek és szakmai szint alapján való különbözősége is néhány tanulsággal szolgál. A válasz helyetti megjegyzések arra engednek következtetni, hogy a nem válaszolók is lényegében azokhoz tartoznak, akik hisznek. Többen, különösen a női műszakiak közül odaírták a válasz helyett, hogy a vallásosság kérdését magánügynek tekintik. Érdekes, hogy a vallás kérdése, mint „tabu” nem a többnyire falusi betanított és segédmunkásoknál szerepelt, hanem a főként egri, s magasabban kvalifikált válaszadóknál. Mindkét kérdésre adott válasznál, mindkét kategóriában a nők „igen” válasza a válasz-elmaradással együtt jóval nagyobb, mint a férfiaké. A bizonytalanságot fejezi ki, több esetben a halvány aláhúzás, illetve a saját válasz megkérdőjelezése. Érzelmi viszonyulásra utal jelentős számú fiatal szakmunkásnál a második válasz kétszeri aláhúzása is. Egy-egy esetben ellentmondás mutatkozott a két kérdésre

adott válasz között. Több válaszadó, aki hisz isten létezésében, nem hisz a vallási tanítások igazságában, de fordított jelenség is előfordult. Utóbbiak közül néhányan melléírták, hogy a vallás erkölcsi tanításaiban hisznek. Ez felhívja a figyelmünket arra a problémára, hogy a vallás, mint a magánélet erkölcsi motiválója még jelentős szerepet játszik, hogy az emberek egy részének magatartása tudattalanul is a vallás erkölcsi tanítások és beidegzettségek hatása alatt áll, s ebből következően, hogy a vallás mai létezésének egyik alapját jelentik a szocialista erkölcs gyakorlatának, esetleg erkölcsi nevelésünknek bizonyos hiányosságai is.

A mindennapi vallásosság egyik fontos kifejeződési módja a szertartásokon való részvétel, a szertartásokhoz való viszony. A szertartások ugyanakkor nemcsak a valláshoz kapcsolódnak, hanem az ember mindennapi életének velejárói is. A vallási szertartások hatása, intenzitása hazánkban az utóbbi években jelentősen csökkent.¹² Ezt bizonyítja a templomba járás alakulása is, bár ez a vallási szertartásoknak csupán egyik, s nem is leghatékonyabb formája. A felmérés erre vonatkozó eredménye a vallásos hithez hasonló képet mutat.

	Össz. %	Műszakiak %		Szakmunk. %		Sm. és betm. %	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Nem válaszolt:	7,6	2,8	23	6,4	5,9	6,2	9,2
1: Nem jár templomba	59,4	81,5	50	55,7	55,9	68,8	38,8
2: Ritkán	25,6	15,7	23	22,5	35,3	25	33,7
3: Vasárnaponként	7,4	—	4	5,4	2,9	—	18,3

A hit és a misén, vagy istentiszteleten való részvétel nem minden esetben találkozik. Több falusi fiatal a szülők, nagyszülők, közvetlen környezetük igénye alapján jár templomba, s az idősebbek közül is jelentős azok aránya, akik megszokásból. Az alkalmazkodás, a környezet elvárásainak való „megfelelés” minden vallási szertartáson való részvétel egyik hatótényezője.

Az emberi élet lényeges sorsfordulóihoz — születés, házasság, halál — kötődő szertartások szerepe még jelentősebb a templomba járásnál, s ezek őrzik, örökítik át legerőteljesebben a hagyományokat.

Az ember természetes igénye, hogy örömét, bánatát megossza embertársaival, kifejezze a közösséghez való tartozását, s egyúttal a közösség is „vállalja” az egyént, gondjaival, örömeivel. Emiatt csupán a vallásos szertartások visszaszorulásának örülhetünk, s nem egyértelműen pozitív a minden szertartással való szembefordulás tendenciája, különösen egyes értelmiségi köröknél és fiataloknál. A társadalmi szertartások arányának növekedése jelentős eredmény, de ezek nagy százaléka inkább csak „nem egyházi”.¹³

S mivel a vallással szemben a tagadás kevés, fontos az új értékek erősítése, „... lehetővé kell tenni és ösztönözni kell az élő hagyományok és népi kultúra beépülését a mozgalomba, másrészt érzékenyvé kell tenni a mozgalmat a változások (bizonyos értelemben a divat változásai) és nem utolsósorban a kultúra újabb és újabb értékei és a korszerű alkotóművészet iránt”.¹⁴

A generációk „egymásra épülése” nemcsak az ismeretek, a tudomány, kultúra eredményeinek átörökítését biztosítja, egyúttal a vallás továbbélésének is jelentős tényezője. Az Egri Finomszerelvénygyár megkérdezett dolgozói közül

— nem számítva a 11 százalékos válaszelmaradást — 20,8% azok aránya, akik gyermeküket vallásos szellemben nevelik, illetve, ha lesz gyermekük, úgy akarják nevelni, talán főként a korábban említett vallás-erkölcsi szemlélet miatt.

A vallás megszűnését alapvetően elősegíti az alapjait kiváltó társadalmi viszonyok megszüntetése, elhalása mégsem következik be automatikusan. Azt is figyelembe kell venni, hogy ha társadalmi méretekben alapjai meg is szűnnek, bizonyos létviszonyok, egyes emberek létfeltételei — átmenetileg — ma is ilyen alapul szolgálhatnak, s ezért „A meglevő reális vallási formák, nézetek, szervezetek úgy, mint meghatározott társadalmi szükségletek sajátos realizációi jelentkeznek.”¹⁵ Tovább kell tehát tökéletesíteni a társadalmi viszonyokat, a szocialista közösségformálást, még többet kell törődni a magukra maradt, s viszonylag nehezebb körülmények között élő emberekkel, bevonni őket a közéletbe, érzelmi szükségleteiket kielégítő élményeket kell biztosítani számukra. Ehhez kapcsolódóan „... a vallás szocializmusbeli leküzdésének társadalmi folyamatában nem annyira a vallási ideológiával való konfrontációnak... van központi szerepe, hanem inkább a megváltozott életfeltételek tömegméretű tudatosításának, a legáltalánosabb értelemben vett ismeretterjesztésnek, mely lépésről lépésre követi a korlátozott életformák felszámolandó fehér foltjait.”¹⁶

Mivel a vallás elhalása elsősorban az élet gyakorlati problémája, a vallás tételeinek racionális bírálata, mint már Marx is megfogalmazza, önmagában nem vezethet eredményre, s kiegészítő módszerként is csak akkor hatékony, ha az emberek, akikre irányul világnézeti „válságban” vannak, ismerik az új értékeket, de még ingadoznak, a „két értékrendszer” között.

Az adminisztratív eszközök más tényezőkkel együtt egy-egy átmeneti időszakban bizonyos eredményekhez vezethetnek, de nem jelenthetik a megoldást. Napjainkban a vallás elleni harcban nem lehet a hangsúly a tagadáson, sokkal fontosabb az új tartalmak, emberi viszonyok kialakítása, erősítése, tudatosítása. Az újságok, rádió, televízió s egyéb társadalmi tényezők hatása jelentős az első szakaszban, a vallástól való elfordulásban, de ahhoz, hogy a vallástalanságból az emberek tudatos ateistákká, tudatos marxista világnézettel rendelkezőkké váljanak, még intenzív és sokoldalú nevelési tevékenység szükséges.

Törekedni kell a vallás reprodukálódási csatornáinak lezárására, amellett is, hogy a megváltozott életmód objektíve egyre inkább gátolja a reprodukálódást. Tovább kell munkálkodni a szocialista erkölcs tökéletesítésén. A vallás elleni harc egyébként sem szakítható ki a tudatformálás egész rendszeréből, nem választható el a többi társadalmi tudatforma szocialista tartalmainak fejlesztésétől, csak előbbiekkal szoros kapcsolatban, s a létformálással együtt vezethet tényleges eredményre.

A mindennapi tudatban — a pozitív változások ellenére is — napjainkban még jelentős a vallás szerepe, főként olyan értelemben, hogy sok ember gondolkodásában tudattalanul vagy tudatosan „jelen van” a vallási motiváció, de intenzitása mindenütt csökken.

Az eddigi fejlődés arra enged következtetni, hogy társadalmunk dinamikus fejlődése, s a hatékony tudatformálás eredményeként szerepe egyre inkább csökken, perifériális jellegű lesz.

Ezzel a mindennapi tudat fokozatosan megszabadul egyik fő „fékezőjétől”, lehetőséget adva az új tartalmak gyorsabb beépülésének, s a mindennapi tudat lehetőségein belül az ismeretek marxista világnézeten alapuló rendeződésének.

JEGYZETEK

1. MEM. III. kötet. Kossuth, 1960. 21. 1.
2. Lukács György: Az esztétikum sajátossága I. Akadémiai Kiadó 1969. 103. 1.
3. J. Levada: A vallás társadalmi természete. Kossuth, 1969. 157. 1.
4. Jóri János: A vallás kialakulásának kezdetei. Akadémiai Kiadó, 1970. 33. 1.
5. U. o. 37. 1.
6. B. Malinovszki: A primitív gondolkodás. Világosság. Melléklet az 1969. X. számhoz. 19. 1.
7. A szektákra vonatkozó gondolatok Kardos László: Egyház és vallásos élet egy mai faluban c. könyvéhez kapcsolódnak. Kossuth, 1969.
8. A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, 1970. 64. 1.
9. V. ö.: Válságjelek, közöny, megszokottság. Világosság 1968/2. szám.
10. Jóri János: Hit és tudás. Előadás az 1981. szeptember 25-i debreceni valláselméleti szimpóziumon.
11. 1973-ban az Egri Finomszerelvénygyárban végzett felmérés elsősorban a politikai vélemények vizsgálatára irányult.
12. Ezt számokkal is alátámasztva részletesen bizonyítja Szász János két tanulmánya:
— Ünnepek, szertartások. Világosság, 1971/1. szám.
— A szertartások szerepe . . . Világosság, 1973/6. szám.
13. V. ö.: Szász János: Ünnepek, szertartások. Világosság, 1971/1. szám.
14. U. o.: 25. 1.
15. Ágh Attila: A vallás társadalmi funkciója és jövője. Világosság, 1968/5. szám. 258. 1.
16. U. o.: 262. 1.

RÉSUMÉ

COMMON CONSCIOUSNESS AND RELIGIOUSNESS

(DR. VILMOS TÓTH)

The author investigates in his paper, not aiming at completeness, the role of religiousness in people's everyday thought in our present social circumstances. He points to the fact that the roots of religion in society have disappeared basically in the course of social changes, but religiousness is, though to a lesser and lesser extent, still present in our everyday life. The paper dwells on some aspects of this problem on the basis of observations made in a fact-finding investigation, pointing out that there are both objective and subjective causes and conditions for the survival of religiousness.

It emphasizes that no rapid and automatic disappearance of religion and religiousness is to be expected, and that the reduction of their role and influence needs co-ordinated comprehensive activity. The conditions of existence and human communities are to be improved, and the efficiency of temporal education should be increased, in which stress is not to be laid on negation but on the corroboration of socialistic conditions, on making people conscious of them and urging people to accept the new standards both mentally and emotionally.